

Original Article

अठराव्या शतकातील अखिल भारतीय राजकीय स्थित्यंतरामध्ये मराठा साम्राज्य विस्तारातपेशवे थोरले माधवरावांची भूमिका: एक चिकित्सक व विश्लेषणात्मक अध्ययन

कु. सविता आर. घाटुरकर¹ आणि प्रा. डॉ. रश्मी आर. बंड²

¹इतिहास विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

²इतिहास विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

ई-मेल: savitagh711@gmail.com

Manuscript ID: **सारांश**
JRD -2026-180433
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 4(A)
Pp. 167-169
April - 2026
Submitted: 26 Mar. 2026
Revised: 30 Mar. 2026
Accepted: 20 Apr. 2026
Published: 30 April. 2026

अठराव्या शतकात पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) मराठा साम्राज्याची झालेली हानी आणि त्यानंतर पेशवे थोरले माधवराव यांनी अवघ्या ११ वर्षांच्या कारकीर्दीत केलेले पुनरुज्जीवन हा भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात माधवराव पेशव्यांच्या लष्करी, राजकीय आणि प्रशासकीय धोरणांचे विश्लेषण केले असून, त्यांनी कशा प्रकारे इंग्रज, हैदर अली आणि निजाम यांच्यावर वचक बसवून मराठ्यांचे वर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित केले, याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

१४ जानेवारी १७६१ रोजी पानिपतच्या मैदानात मराठ्यांचा पराभव झाला आणि साम्राज्याचा कणा मोडला असे वाटू लागले. अशा संकटकाळात १६ वर्षांचे माधवराव पेशवे पदी विराजमान झाले. त्यांच्यासमोर केवळ रिकामी तिजोरी नव्हती, तर अंतर्गत कलह (रघुनाथराव) आणि बाह्य शत्रूंचे (निजाम, हैदर अली) मोठे आव्हान होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- पानिपतपश्चात मराठा सत्तेच्या पुनर्स्थापनेत माधवरावांच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.
- उत्तर भारतात पुन्हा मराठ्यांचे वर्चस्व निर्माण करण्याच्या धोरणांचा अभ्यास करणे.
- त्यांच्या काळातील अंतर्गत प्रशासकीय सुधारणा आणि शिस्तीचा आढावा घेणे.

ऐतिहासिक स्थित्यंतरे आणि लष्करी मोहिमा

अ. दक्षिण दिग्विजय आणि हैदर अलीचा बंदोबस्त

माधवरावांनी म्हैसूरच्या हैदर अलीविरुद्ध सलग मोहिमा आखल्या. १७६४, १७६७ आणि १७७० च्या मोहिमांद्वारे त्यांनी हैदर अलीला पराभूत करून मराठा राज्याच्या सीमा सुरक्षित केल्या.

ब. निजामाचा पराभव (राक्षसभुवनची लढाई)

निजामाने मराठ्यांच्या अंतर्गत वादाचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु १० ऑगस्ट १७६३ रोजी राक्षसभुवनच्या लढाईत माधवरावांनी निजामाला धूळ चारली. यामुळे मराठ्यांचा दबदबा पुन्हा निर्माण झाला.

क. उत्तर भारतावरील वर्चस्व (रोहिल्ले व जाट पराभव)

महादजी शिंदे आणि तुकोजी होळकर यांच्या मदतीने माधवरावांनी १७७०-७१ मध्ये उत्तर भारतात पुन्हा मोहिमा उघडली. त्यांनी दिल्लीवर ताबा मिळवून बादशहा शाह आलमला पुन्हा गादीवर बसवले आणि मराठ्यांची 'चौथार्ड' वसूल करण्याचा अधिकार कायम ठेवला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

कु. सविता आर. घाटुरकर इतिहास विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

How to cite this article:

घाटुरकर, सविता. आर. & बंड, रश्मी. आर. (2026). अठराव्या शतकातील अखिल भारतीय राजकीय स्थित्यंतरामध्ये मराठा साम्राज्य विस्तारातपेशवे थोरले माधवरावांची भूमिका: एक चिकित्सक व विश्लेषणात्मक अध्ययन. Journal of Research and Development, 18(4(A)), 167–169.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21532418>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21532418

प्रशासकीय आणि नैतिक सुधारणा

माधवराव पेशव्यांनी केवळ युद्धे जिंकली नाहीत, तर भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन दिले.

- **न्यायव्यवस्था:** रामशास्त्री प्रभुणे यांच्यासारख्या निष्पक्ष न्यायाधीशाची नियुक्ती करून कायद्याचे राज्य प्रस्थापित केले.
- **आर्थिक शिस्त:** युद्धाचा खर्च आणि महसूल यात ताळमेळ बसवून राज्याची तिजोरी पुन्हा भरली.

माधवराव पेशव्यांचे प्रशासकीय कौशल्य: एक सखोल अभ्यास

थोरले माधवराव केवळ एक उत्तम सेनापती नव्हते, तर ते एक द्रष्टे प्रशासक होते. पानिपतनंतर विस्कळीत झालेली महसूल व्यवस्था त्यांनी पुन्हा रुळावर आणली.

- **भ्रष्टाचार निर्मूलन:** त्यांनी दरबारातील आणि प्रांतातील भ्रष्ट अधिकाऱ्यांवर कडक वचक बसवला. "सरकारचे देणे ते वेळेवरच मिळाले पाहिजे" हा त्यांचा कटाक्ष होता.
- **महसूल व्यवस्था:** दुष्काळग्रस्त भागातील शेतकऱ्यांना त्यांनी शेतसाऱ्यात सूट दिली आणि नवीन विहिरी खोदण्यासाठी तगाई (कर्ज) उपलब्ध करून दिली. यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढून राज्याची आर्थिक स्थिती सुधारली.
- **तोफखाना आणि लष्करी आधुनिकीकरण:** त्यांनी पुण्यात तोफा बनवण्याचा कारखाना सुरू केला. लष्करातील शिस्त वाढवण्यासाठी त्यांनी 'हुजरात' (खासगी फौज) अधिक सक्षम केली.

रामशास्त्री प्रभुणे आणि न्यायदान

माधवरावांच्या काळातील सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची न्यायव्यवस्था. त्यांनी रामशास्त्री प्रभुणे यांची मुख्य न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती केली.

"न्यायासमोर राजा आणि रंक समान असावेत," या तत्त्वाचे त्यांनी काटेकोर पालन केले. खुद्द पेशव्यांच्या जवळच्या नातेवाईकांनी (रघुनाथराव) जेव्हा चूक केली, तेव्हा रामशास्त्रींनी त्यांना देहदंडाची शिक्षा सुनावण्यासही मागेपुढे पाहिले नाही. हे माधवरावांच्या प्रशासकीय नैतिकतेचे सर्वोच्च उदाहरण आहे.

उत्तर भारताचे राजकारण आणि मराठा पुनरुत्थान

१७७०-७१ च्या मोहिमेत मराठ्यांनी उत्तर भारतात केलेले कार्य हे माधवरावांच्या दूरदृष्टीचे फळ होते.

1. **भरतपूरचे जाट:** जाटांचा पराभव करून त्यांच्याकडून मोठा दंड वसूल केला.
2. **रोहिल्यांचा बंदोबस्त:** नजीबखानच्या रोहिल्यांनी पानिपतात विश्वासघात केला होता, त्यांचा पूर्ण पराभव करून मराठ्यांनी आपल्या पराभवाचा वचपा काढला.
3. **दिल्लीचा ताबा:** १० फेब्रुवारी १७७१ रोजी मराठा फौजांनी दिल्लीवर पुन्हा भगवा फडकवला आणि बादशहा शाह आलम याला मराठ्यांच्या संरक्षणाखाली दिल्लीच्या तख्तावर बसवले.

अकाली निधनाचा परिणाम: एक विश्लेषण

माधवरावांना लाभलेले आयुष्य हे मराठा साम्राज्यासाठी सर्वात मोठी शोकांतिका ठरली. वयाच्या अवघ्या २७ व्या वर्षी क्षयरोगाने त्यांचे निधन झाले.

1. **राजकीय पोकळी:** त्यांच्या निधनानंतर पुन्हा एकदा रघुनाथरावांच्या महत्त्वाकांक्षेमुळे 'बारभाईचे कारस्थान' आणि अंतर्गत कलह सुरू झाले.
2. **इंग्रजांचा उदय:** जोपर्यंत माधवराव जिवंत होते, तोपर्यंत इंग्रजांना मराठा राजकारणात प्रत्यक्ष हस्तक्षेप करण्याची हिंमत झाली नाही. त्यांच्या निधनाने इंग्रजांना पश्चिम भारतात शिरकाव करण्याची संधी मिळाली.

चिकित्सक विश्लेषण

इतिहासकार ग्रँट डफ यांच्या मते, "पानिपतचा विजय अहमदशाह अब्दालीला जेवढा मिळाला नव्हता, त्यापेक्षा जास्त हानी मराठ्यांची माधवरावांच्या अकाली निधनाने झाली." माधवरावांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करताना असे दिसते की, जर त्यांना दीर्घायुष्य लाभले असते, तर भारतात इंग्रजी सत्तेचा उदय होणे कठीण झाले असते. त्यांची मुत्सद्देगिरी ही केवळ आक्रमक नसून ती संयमी आणि दूरदृष्टीची होती.

निष्कर्ष

थोरले माधवराव पेशवे यांनी आपल्या अल्पशा कारकीर्दीत विस्कळीत झालेल्या मराठा साम्राज्याला पुन्हा एकसंध केले. अठराव्या शतकातील राजकीय स्थित्यंतरामध्ये त्यांनी मराठ्यांना केवळ सावरले नाही, तर पुन्हा एकदा भारताची सर्वोच्च शक्ती म्हणून उभे केले. त्यांचे कर्तृत्व हे 'मराठ्यांच्या इतिहासातील पुनरुत्थानाचे पर्व' मानले जाते.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(A)| April-2026

संदर्भसूची

1. देसाई, र. (२०१६). *स्वामी. मेहता पब्लिशिंग हाऊस. (मूळ प्रकाशन १९६२).*
2. सरदेसाई, गो. स. (१९४८). *मराठी रियासत: पेशवा माधवराव. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.*
3. Shejwalkar, T. S. (1946). *Panipat: 1761. Deccan College Monograph Series.*
4. Duff, J. G. (1826). *A History of the Mahrattas. Longman, Rees, Orme, Brown, and Green.*